

بر قدیم و حادث قدیم چون علم حق، ممکنات و حادث مانند علم انسان یحیزی که سوای ذات او باشد با جمله نام علم حصولی بزبان ہندی * پردھیان * بگمان را قسم کم قدر از بیامی نماید پر بمعنی بیگانہ و دھیان بمعنی دانستن و معنی مجموعہ از لفظ اینے غیر کاجاتا باشد و آن یاد دھیان بود یا جو نکاتون دھیان جسطرح تھندہ کا دھیان کرنا یا کسی چیز کے مزے کا دھیان کرنا فقط یا بھسی سوچنا کہ تھندہ یہ چیز ہی اور جو نکاتون اسے کہتے ہیں کہ ایک چیز کی دوسری چیز کے ساتھ نسبت یقینی دیکھتے ذہن میں اسطرح سے کہ زید بیٹھا ہوا ہی یا عمر و کھرا ہوا ہی ازین عبارت معلوم می شود کہ استادہ شدن بہ عمر و نوشتن بزید نسبت دارد * و دھیان * را بعر بی تصور * و جو نکاتون * را بزبان مذکور تصدیق نامند چون تصدیق مرکب بد و چیز است جز اول را اولیہ نصر فارابی کہ معلم ثانی و مترجم مقالات حکمای یونان بالفاظ عربی است موضوع نامیدہ مانند عمر و و جزو ثانی را کہ کھرا ہوا ہی یا چیز دیگر مراد باشد محمول خواندہ و این پیچیدہ ان جز اول را * بول * و جزو دوم را بھر بول * و جزو سوم را کہ حرف ربطہ باشد یعنی است بفاہسی وہی در ہندی * جوڑ * قرار دادہ لیکن تصدیق بہمین چیز با تمام نمی شود تا وقتیکہ اذعان نسبت ثبوتی یا حلیہ

که آنرا در عربی اعتقاد و باصطلاح سن * مان لینا * گویند در آن راه
 نیاید یعنی قیام عمر و جلوس زید را باید که اعتقاد کنیم یا عدم
 قیام و جلوس هر دو را اولاً شک و دهم و خیال باشد تصدیق
 نمی توان گفت مثال آن زید بیٹھا ہوا ہی اور عمر و کھرا ہوا
 ہی درین دو جمله که منطبقیان د و قضیه و سن * د و باتین * می گویم
 قیام برای عمر و جلوس برای زید ثابت است و نسبت میانہ
 بول و ہر پور نبوتی واقع شدہ اگر اعتقاد بکنہ ثبوت این
 نسبت را همان تصدیق است و چنین قضیہ را موجبہ گویند و اگر
 نسبت سلبی را اعتقاد بکنہ آن نیز تصدیق است و نام آن قضیہ
 سالہ باشد مانند اینکہ * عمر و کھرا انہین ہی * و نام قضیہ کہ نحو بیان جملہ
 خوانند * بات * مقرر کردہ ام ہر چنین نسبت را * ماب * و موجبہ را پورا
 جور * و سالہ را * پورا اتورہ * نام گذار شدہ ام و ہر یکی از تصور و
 تصدیق دوگونہ بود بد ہی و نظری بد ہی را ضروری و نظری را
 کسبی نیز خوانند المختصر بد ہی * انکہ بے تامل خود بخود حاصل شود
 چون تصور گرمی و سردی یا تصدیق اینکہ افتاب روشن
 است یا آب سرد است یا آتش سوزندہ است و نظری
 انست کہ بتامل حاصل شود و حصول ان نئے دلیل و بران
 صورت نہند و چون تصور شیطان و مانکہ و جور و تصدیق بانکہ

زمانه قدیم است یا حادث و ارا دتمند را قسم بدی بی رابه * پرگفت *
 و نظری را * به گپت * ملقب ساخته و نیز نمی توان گفت که هر تصورات
 و تصدیقات نظری باشد یا بدی بی بلکه بعضی نظری و بعضی بدی بی
 و الا تحصیل علم مفید نیفتد زیرا که در صورت اول که هر تصور و تصدیق
 کسبی باشد تحصیل علم بیجا است و این مقدمه از آفتاب
 روشن تر است که یا تحصیل علمی موقوف بر تحصیل علمی
 و همچنین کسب آن علم موقوف بر کسب علم دیگر خواهد بود و همچنین
 تا جائیکه نوبت از شمار در گذرد و آن هم نظری باشد در این
 مقام لازم آید تسلسل که با اصطلاح بنده کترین * الیها سوت *
 بود و تسلسل نزد حکیمان باطل است معنی تسلسل مرتب شدن
 امور نامتناهی باشد چنانکه گذشت و دلیل بر باطل بودن آن
 وجود برهان تطبیق و برهان مسلم و دیگر بر این قاطعه است در این
 اوراق ایراد بر این مذکوره موجب تطویل بنا طویل می شود
 و علماء عصر را اتفاق برین است و کتب استادان قدیم
 و جدید شاهد این مدعاست یادریافت علمی موقوف بر علمی باشد
 باز در یافتن علم موقوف بر همین علم اول باشد که مجهول
 بوده است در این صورت دور لازم آید که بهندی زبان * ایر پھیر *
 گفتن آن نزد مدعی مناسب است و در هم مانند تسلسل

باطل بود و سناشس اینکہ * بہہ پنیس سکی ہی جگا ہاتھی
 کھڑا ہی اور ہاتھی کگا ہی جکی بہہ پنیس ہی * روزی
 عزیز می بد را و تاق امیری دارد شد مادیا نے بر سر شخصی
 ایستادہ دید بر سید کہ این مادیان از کیت جواب داد کہ
 * جگامین نو کرمون * سنایل باز سوال کرد تو ملازم کیتی گفت
 * جکی بہہ گھوڑی ہی * و بعضی گویند کہ این نقل نقل نو کر
 مادیان نواب خان عالم بقا الدخان مرحوم است چنانچہ از همان
 روز نواب مذکورہ گھوڑی والد مشہور شد خدا ایشرا
 بیامرز در ظاہر است کہ سبب مشہر شدن او باین لقب بخل و دنائت
 او باشد کہ نو کران با وصف حق نمک دم صبح بے آشنا کردن
 معدہ بیکد و لقب نام اور انہی بردند دیگر ان در چہ شمار اند مختصر
 کہ باعث بر بطمان دور کہ انرا تقدم چیز بر ذات خود ہم گویند
 منجر شدن ان بہ تسلسل باشد مانند اینکہ * زید کون ہی * جواب * عمر و کا
 بیتا * عمر کون ہی * جواب * زید کا باپ * این عبارت از دو حال بہرون
 نیست یا این زید همان زید اول است یا زید دیگر سوامی آن
 اگر زید اول است تقدم زید بر ذات زید لازم آید زیرا کہ ان
 زید کہ در اول مجہول مذکورہ شدہ همان زید در آخر معلوم
 گردیدہ ازینجا برمی آید کہ زید مجہول بر زید معلوم کہ عین ادست

مقدم آمدہ و اگر از زید دیگر مراد است و اینہم مجهول برای
 شناختن ان زیدی یا عمر وی دیگر می باید کہ انہم مجهول باشد
 ہسچنین برای شناختن این زید و عمر و زید و عمر و دیگر انہم
 مجهول رفتہ رفتہ ہمین زید و عمر و مکرر مادہ تسلسل شود
 و در صورت ثانی کہ جمیع تصورات و تصدیقات برگشت باشند
 ہم تحصیل علم بیگناست چرا کہ بدیہی همان است کہ خود بخود بی فکر
 و تامل و تعالیم اسناد معلوم باشد ہر گاہ اینمعنی بہ ثبوت
 پیوست چیز حاصل شدہ را حاصل کردن تفسیر اوقات است
 چرا کہ ثمری بر ان سترتب نگر دد مانند اینکہ * آفتاب کی روشنی کو
 معلوم نہیں کیا کہتے ہیں یا معلوم نہیں جسے اردو میں بھونی
 کہ بھری کہتے ہیں اُسے اردو میں کیا کہتے ہیں * و گفتگوی اکثر
 حماقت شماران بہمین طرز باشد مثل کلام گوہی ناتھہ کا بیتھہ
 ساکن شاملی باید ر خود کہ ذوقی رام نام داشت و بھو کیرام
 مشہور بود * بابو جی ہہین ہہین کہا جسے ہم مادہ کالد و کہہین ہہین اسے
 کہا لوگ کی کہہین ہہین نار این جانے ہو روئے کھانہ مان
 بھی آدے ہی کہ ناہین بھلا بابو جی ہم لوگ تو سب مادہ کالد و کہہین
 ہہین مادم نہیں کہ ہم لوگ ہانے اسکانا تو کچھ اور بھی کہہین ہہین
 کہ یوئی کہہین ہہین * یا کلام مولوی نطیق السد پورہ بی باکی اند

شاگردان رشید خود شش * یہ جو ملاحظہ فرمایا کہ کبیرا علم منقول
مان شاگرد رشید آہ کچھ بو چھی ناہیں پرت کہ منقول کبیری
کتب کسے برقی رہیں * چون سلطان ہر دو صورت بوضوح پیوست
و جای تکرار باقی نماید لامحالہ معتقد این باید شد کہ بعضی تصدیقات
و تصورات بدیہی و بعضی نظری باشد از بدیہی نظری را حاصل
می توان کرد معنی نظر در اصطلاح ظایفہ متوجہ شدن نفس است
بامور معلومہ برای حاصل کردن امر نامعلوم مثال آن * اگر کوئی بو چھی
کہ عالم قدیم ہی یا حادث تو جواب دیجئے کہ حادث ہی
اس واسطے کہ عالم متغیر ہی اور جو چیز کہ متغیر ہوتی ہی
و حادث ہوتی ہی جب عالم متغیر ہوا تو آپ سے آپ حادث
ہوا قدیم ہونے کی کیا وجہ پس جانا چاہیے کہ یہ دو امر جو آگے
معلوم تھے کہ عالم متغیر ہی اور جو متغیر ہی دو حادث ہی مفید اسباب
کے ہوئے کہ تیسرا امر جو معلوم نہ تھا سو معلوم ہوا یعنی عالم حادث
ہی قدیم نہیں گو کسی اور دلیل سے قدیم ہونا بھی اسکا ثابت ہو
لیکن اس دلیل سے توجہ و تکلنا ہی * دیگر معلوم صاحبان
باد کہ در اصطلاح این بے فرد نام عالم بزبان اردو * سکھا * است و قدیم را
پرانا * و حادث پرا * یا * می خوانم و چون اکثریش ار بن حکما را در فکر
خطا رومی دادار سطا طالیس قاعدہ ایجاد کرد کہ ہر کہ آنرا وقت

فکر ملاحظه نماید از خطا مصنون بماند و نام آن قاعده منطق گذاشت.
 هر چند اهل نیا شاسترا این قاعده را قدیم دانند و سند از
 کتاب های خود آردند لیکن باین شرح و بسط کجا بوده است
 حق اینست که موجدان همان حکیم و الامرتبت است ازین بیان
 بر می آید که بغیر دریافت منطق دریافت علوم حکمت صورت
 نمی بندد بلکه این علم بمنزله اله است دریافت جمیع علوم را مانند تیش
 که اله بخار است چون منطق بر زبان ناخواند های اردو هم جاریست
 نامی بزبان هندی برای آن مقرر نکردیم دیگر از میانهای مفید اینکه
 هر علم را برای چیزن وضع نموده اند پس موافق قاعده علم موضوع
 بود یعنی تهر ایا گیاد آن چیز موضوع له یعنی تهر ایا گیاد واسطه اسمیکه
 و مشهور مستعمل بالعکس باشد یعنی علم را موضوع له و آن
 چیز را موضوع نامند مانند بدن انسان که موضوع علم طب است
 یعنی علم طب را برای بدن انسان موضوع کرده اند و نیز قاعده
 است که در هر علم از عوارض و لوازم ذاتی موضوع آن بحث
 کنند مانند بدن انسانی که عوارض ذاتی او مرض و صحت است
 و در علم طب بحث از آن باشد و مانند علم صرف که موضوع
 آن کلمه است و عوارض ذاتی آن متغیر شدن از سبب
 صیغها و مثل علم نحو که موضوع آن کلام است و عوارض

ذاتی آن مرفوع و منصوب و مجرور شدن و غیر آن چه پیدا است
 که در علم صرف بحث نمیکنند مگر از عوارض ذاتی کلمه و همچنین در علم
 نحو بحث از عوارض ذاتی کلمه و کلام باشد و علم صرف و نحو را
 موضوع نکرده اند مگر برای ماهیت آن هر دو پس عوارض
 ذاتی کلمه و کلام آن باشد که گاهی باشد و گاهی نباشد چون رفع
 برای فاعل مانند ضرب زید و نصب برای مفعول چون ضرب زید
 عمر و ادجر برای مضاف الیه مانند غلام زید این رفع و نصب و جر
 از عوارض است چرا که در فنی و قاضی و غیر منصرف و تثبیه
 مذکور و جمیع این قاعده باقی نمی ماند مانند جائی فنی و راییت فنی
 و مررت بنفی و جائی قاضی و راییت قاضیا و مررت بقاض
 و جائی عمر و راییت عمر و مررت بعمر و جائی رجلان
 و راییت رجلین و مررت برجلین و جائی مسلمون و راییت
 مسلمین و مررت بمسلمین و جائی مسلمات و راییت
 مسلمات و مررت بمسلمات و حرکات و سکونات که در
 مبنیات است هر از لوازم باشد مانند بعابک که لام بعاب
 همیشه مفتوح آید و ضیفه ماضی که آخر آن مبنی بر فتحه باشد تا عارضی
 پیدا نشود مثل فعل فعل فعل و شبیه آن ضرب جمع کرم
 بعثر اکنون که حقیقت موضوع و عوارض و لوازم ذاتی آن معلوم شد

دانشین موضوع منطبق ضروراً فنادوان معلوم تصویری و تصدیقی باشد باین شرح تا که بآن معلوم تصویری و تصدیقی راه بمجهول تصویری و تصدیقی توان بردن هر معلوم تصویری و تصدیقی چون آب و آتش و باد و خاک جدا یا بترکیب یعنی آب و خاک یا آب و باد یا آتش و آب یا آتش و خاک یا آتش و باد یا بجمیع معلوم تصویری را که باین صفت باشد معرفت مانند چون حیوان و ناطق که از جمع کردن آن انسان که مجهول تصویری است معلوم می شود و معلوم تصدیقی را حجت خوانند چون العالم متغیر و کل متغیر حادث که نتیجه دهد در وقت عالم را و کلیت و جزئیت و جوهریت و عرضیت که از معقولات نماند باشد نیز داخل موضوع این علم بود بیان آن باعث بر تطویل کلام خواهد شد همین قدر در اینجا کافی است و عوارض و لوازم معلوم تصویری و تصدیقی نقصان و کمال معرفت و جزئیت و کلیت قیاس باشد این ژولیده بیان موضوع را * تهکانا * و عوارض و لوازم را * لنگ * نام نهاده همچنین معرفت را * هتا * و حجت را * بت کها و * و دلالت بودن چیزی بود بوجهی که از دانشین آن چیز دیگر دانسته شود و در هندی آنرا * بات بنانا * در سنا سمجھانا * قرار داده ام چون دلالت کردن و دوبر بودن آتش او را * پایا جانا * نیز بجای دلالت در اردو

شامل شود مثال آن * گنا کے شہرے سے بہ پایا جاتا ہے
 کہ شہر اتن نے کچھ اسپر غصہ کیا ہے * یا وزیرن کے آج
 میلہ میں نہ آنے سے یہ پایا جاتا ہے کہ حضور کے ہر کارون کا پاس
 بہت منظور رکھتی ہے * اور یہی کہتا ہے * اور یہی بکاری کہتا ہے *
 نیز ہمیں معنی آید مثال * کلو کا آج بھریسین نہ جانا یہی کہتا ہے کہ
 شام کو حضور میں جایا چاہتی ہے * یا بنو کی دھجج یہی بکاری کہتی ہے
 کہ جناب عالی مجھی ایک مرتبہ دیکھیں تو اکثر یاد فرما دین * کہتا ہے
 و کہتی ہے * ازراہ تذکیر و تانیث امت ہر دو یک معنی دار و مختصر
 کہ دلالت یا بوضع بود یا بطبع یا بعقل و ہر یکی ازین دلالت نامی سے گانہ
 لفظی بود و غیر لفظی پس دلالت وضعی لفظی ہر تمام معنی باشد یا بجز و معنی
 یا بخرارج از معنی چون دلالت کردن انسان بر حیوان ناطق
 یا بر حیوان فقط یا بر ناطق فقط یا بر کاتب یا بنجار یا اہن گر یا بزاز اول را
 مطابق دوم را تفسنی و سیوم را التزامی خوانند مطابق بقیے تفسنی
 و التزامی یافتہ شود و تفسنی و التزامی بغیر مطابق محال است
 کہ یافتہ شود مانند نقطہ کہ دلالت کند ہر تمام معنی خود بد دلالت مطابق
 و ازینجہت کہ برای نقطہ جز ثابت نکرده اند دلالت تفسنی
 اینجا گنجایش ندارد و چون لفظ اللہ کہ دلالت کند بر ذات بسیط
 جمع برای جمیع صفات کمال کہ صفاتش نزد محققان

با ذاتش یکی باشد درین هر دو لفظ یعنی نقطه و الیه دلالت مطابقتی
 بغیر تنهین و التزام موجود است و بودن تنهین و التزام
 بی مطابقت اصلی ندارد چرا که تنهین جزو مطابقت است
 جز بغیر کل چگونه موجود خواهد بود و آنچه وارد می شود برین عبارت
 که سر که بغیر کنجبین بسیار یافته می شود و حاصل نیز و جز
 مقدم بر کل است جواب دارد و ان اینست که جز مقدم بر کل
 می باشد لیکن هر گاه جز را مضاف بکل کردیم و گفتیم که فلان
 چیز جزو فلان چیز است آنوقت بغیر کل چه گونه ثابت خواهد شد که جزو فلان
 چیز است مثل پایه را که بر چار پائی مقدم است پایه چار پائی خواهم
 گفت و نامی فهمد که اگر چار پائی نباشد پایه بچه کار می آید و اینکه هرگز وضع
 کنجبین بغیر سر که بنود است و اگر کسی بگوید چنانکه چار پائی
 بغیر پایه و دیگر اجرا یافته نمی شود باید که مطابقت هم بی تنهین که جزو
 است یافته نشود و جوابی برایش نیز می آید از اینم زیرا که مطابقت
 مرکب از اجزای معانی مرکبه است نه در معانی مفرد و بسیطه
 بهمین دعوی هر جا که با معانی مرکبه تعلق دارد محتاج بجز و خود
 است و هر جا که با معانی مرکبه تعلق ندارد محتاج بجز نیست و بسیطه
 هر گاه که هموم او ثابت شد ازین قید بر آمد گاهی جزو را در ان
 راه می باشد چنانچه در حیوان ناطق و گاهی فارغ از جزو است

اند دلالت مطابقتی در نقطه چون اطلاق تفسیری برپاره از معنی
 در همان حال جایز است که جزو مطابقت باشد پس ثبوت ان
 بی مطابقت البته مستمع خواهد بود و مطابقت ازین سبب
 که در معانی بسیطه محتاج بجزو نگر و در چه ضروری که بغیر تفسیر یافته
 نشود و وضع را در اردو * تهرانا * و مطابقت را * تھیک تھیک *
 و تفسیر را * کسر * و الترام را * او پرکا آگا و * می گویم اما دلالت
 طبیعی بحسب اقتضای طبع باشد چون دلالت * اح اح * بر درو
 سینه واضح اح بمعنی درد سینه و وضع نکرده است بلکه طبیعت
 دال بران و جمع می شود اما عقلی بحسب اقتضای عقل باشد مانند
 دلالت دیز که از پس دیو استینه شود بر وجود گوینده یعنی
 دیز با آنکه هیچ معنی ندارد لیکن عقل حکم بر وجود گوینده آن خواهد
 کرد که آدمی است حیوان نیست این بود و لابل سگانه لفظی
 آدمیم بر سر غیر لفظی وضعی و آن جار قسم بود خطوط و اشارات
 و نصب و عشو خط عبارت از همین تحریر است که اگر زبان آدمی را ببرند
 مطلب خود را بقلم ادا می تواند کرد و همچنین اشارات چون
 اشارت های محمد کالان بری طلعت لکھنو که در محاسن ازیم
 مادران و قایم مقام آنها با زخم نصیبان معر که محبت حکایتها در
 اشارات سر دهند و نصب عبارت است از نشانی که

دال بود بر مقدار مسافتی مانند تکیه فقیرے یا تالے یا درختے
 کہ سردارہ باشد یا از گنبدے تا گنبدے دیگر یا از منارہ تا منارہ
 دیگر و ازین قبیل است منارائے کہ از اجمیر تا دہلی خاصہ
 عرش اشیاہی اکبر بادشاہ است ہر کہ از منارہ ہمنارہ دیگر
 بر سہمی داند کہ یک کروہ و سہ ربع کروہ مسافت طی کردم
 و امثالہ عقود ہم بسیار است چون رسیدن پری نژادان لکھنؤ
 و در رقص بمقامی کہ انجا ایستادن ضرور است و باز شروع نمودن
 رقص و ہمچنین سرعت دست نوازندہ سازی در نواختن ساز
 و رفتہ رفتہ قرار گرفتن و متوقف شدن و باز زود زود نواختن و طبعی غیر
 لفظی مانند دلالت کردن سرعت نبض است بر تپ و عقلی
 غیر لفظی چون دلالت نمودن دخان بر وجود آتش باشد و موافق اردو
 وضع را * تھراؤ * و طبع را * آپ سے آپ * و عقل را * سوچ *
 و لفظی را * بولتی ہوئی * و غیر لفظی را * چپ چپاتی * خوانیم و ہر لفظی کہ دلالت
 بر معنی کند آنرا دال و معنی را مدلول گویند و ما دال را * رہبر * و
 معنی را مراد کا گھرہ نام نہم و دال مثر و بود یا مرکب مفرد آنکہ
 جز و لفظ دلالت بر جز و معنی نکند مانند لفظ سورج کہ تمام آن دلالت
 کند بر چیزی مدور و بسیار روشن نہ اینکہ سطوت و وزارت
 و ریاست و جوان مردی جدا جدا دلالت کند بر جزوی چون گروہ

یا شمع و غیر آن یا سوپرگروه درج بر روشنی و مفرد چار قسم
 بود یا لفظ مفرد بود و معنی مرکب مانند هرزه استفهام که اقبال
 بود در عربی و معنی آن ظاهر و در زبان اردو چنین لفظ نامشروع
 یا لفظ مرکب بود و معنی مفرد مثل الله و معنی که ذات اوست
 بسیط بودن او ظاهر است و در اردو خدا و معنی آن اظهار
 الله هم اردو است یا برای لفظ و معنی هر دو جزو باشد لیکن
 بحسب وضع معنی آن مفرد باشد چون عبد العلی که معنی آن بنده
 خدا باشد ازین جهت که عالم است و بر ذات معین واحد ال
 بود ترکیب را در معنی آن معتبر نشمارند زیرا که جزو لفظ و دلالت
 بر جزو معنی نمی کند پیدا است که عبد دلالت بر نصف عبد العلی و علی
 دلالت بر نصف دیگر نمی کند و این هم نیست که علو نسب دلالت
 بر چشم و بخشش بر چهره و دال بر بینی نماید یا جزو لفظ دلالت بر
 جزو معنی کند لیکن قصد نگردد باشند مانند دلالت حیوان ناطق که
 عالم برای شخص انسانی است مثل عبد العلی و در اردو
 مرزا جان و بلاق بیگ و رام داس و چنامل و مثل حیوان
 ناطق سید هوکا با دابا باشد در مرزا جان و نظایر آن با وصف
 ترکیب در لفظ از سبب علمیت احتمال معنی واحد باشد
 و در سید هوکا با دال ازین سبب که کنیت است هر دو لفظ

ہم اجہ ادلالت بر معنی نماید اما چون قائم مقام علم است دلالت
 مقصود و تبا شد و مرکب اینکه جز و لفظ دلالت بر جز و معنی نماید
 مثل ر ا می الحجارة در عربی کہ ترجمہ آن در فارسی سنگ
 انداز و در اردو و پتھر کا پھینک نے والا باشد ازین بیان
 مثال مرکب در اردو ہم نشان داده شد و مرکب ہم دو گونه
 بود تام و ناقص تام آنکہ مفید سکوت افتد و آن یا احتمال صدق
 و کذب داشته باشد مانند زید کھرا ہی یا زید فیض آباد گیا
 یا ہلکار جنرل لیک بہادر کے سامنے سے ہٹ گیا یا دوسرے دار
 مرہتے کے مرشل صاحب نے پکڑ لیے و چنین مرکب را خبر نامند
 و دلیل بر صدق آن تو اثر بود اما شرط امت کہ خالی از غرض
 و استہزا باشد چرا کہ اکثر اوقات مردم برای قایدہ خود نزد امیرزادہ
 خانہ نشینی کہ از دریافت اخبار اطراف دل خوش می کند خبرهای
 دروغ ساخته بیان کنند یا از راه ظرافت مانند این سخن کہ امروز
 متصل نشاط باغ مادیانے پچہ فیل زائیدہ است از مہتمنات
 راقم است کہ بیشتر اینگونه اخبار در جہم عغیر مشہور می شود
 و جمع کثیر آنرا درست پنداشند برای تماشا می روند یا صدق و کذب
 را بان ظائقہ باشد و انرا انشا گویند مثل جا اور بیٹھ کہ تو جا اور تو بیٹھ
 صل آن قرار دادہ اند و نہی و نفی و استفہام و تمنی

و غیر آن نیز داخل انشا باشد و ناقص آنکہ فایده سکوت
از ان حاصل نشود مانند * زید کا غلام * اور عمر و کابیتا * اور مردانا *
بر دانا ہویدا مست کہ زید کا غلام اور عمر و کابیتا اور مردانا و جمیع الفاظ
مرکبہ کہ مضاف و مضاف الیہ یا صفت و موصوفت باشد باعث
بر تمامی سخن نمی شود شامع را انتظار بقیہ ضرور است و ناقص
ناقص است اگرچہ ہزار سطر باشد و تام تام است اگرچہ
دو لفظ بود مثال ناقص طویل العبارت * میر میریند و صاحب
کے مامون کے سالے کا سالہ مرزا جان آج تین دن سے دوچار
مغلیوں کے لہجے ساتھ لیکر اور غلام کے ساتھ میں قرابین دیکر
بندے کی بری جوہلی کے دروازے کے آگے سے ہر روز پیش
از طلوع افتاب کہ چریوں کی چون چون کرینکا وقت ہی اکرتا ہوا
اور اپنا بدن دیکھتا ہوا * مثال تام * مرزا جان ہمارے دروازے
آگے سے اکرتا جاتا ہی * و دو لفظی اینکہ * گنا آئی * یا بانو گئی * و ناقص
تقیدی بود یعنی اول مقید ثانی باشد مانند * زید کا بیتا * اور عمر و کا
باوا * اور مردانا * اور آدمی * یا غیر تقیدی و آن یا مرکب از
اسم و حرف یا اسم و رابطہ یا فعل و رابطہ باشد مثال آن
* زید سے یا اٹھی سے میں بہت درتا ہوں * زید سے یا اٹھی سے
مثال مرکب از اسم و حرف مثال مرکب از اسم و رابطہ

زیدیهی یا نهییهی * مثال مرکب از فعل و رابطه * گیاهی اور
 دیاهی * نام مفرد در ارد * پتیکل * و نام مرکب * ماجلا * گذاشته ایم
 و نام راه پورا * و ناقص را * گهتی * می خوانم و هم چنین خبر را * خبر *
 و انشمارا * تهوری بات * و تقیدی را * پھساہوا * و غیر تقیدی را *
 * چھاہوا * مقرر کرده ایم دیگر معلوم اہل دانش باد کہ عوام
 ترجمہ لفظ را معنی گویند مثل نار کہ معنی آن آتش نشان دهند
 یا آتش کہ معنی آن آگ بہندی بیان کنند و نزد خواص دانایان
 معنی عبارت از ہیئت چیزی بود چون تخت کہ دال بر ان ہیئت
 باشد و اگر مجازاً اطلاق معنی بر ترجمہ نیز نمایند مضایقہ ندارد
 مثل اینکه معنی تفاح سیب است یعنی چیزی را کہ در
 فارسی سیب می نامند در عربی تفاح می گویند

شہردوم در وصف کلی و جزعی

انچہ در ذہن حاصل شود آن را در عربی مفہوم و بزبان اردو
 * سمجھاہوا * نامند و آن یا مانع شرکت غیر با خود بود یا مشترک
 اول را جزعی و دوم را کلی خوانند مثل زید یا عمر و انسان
 یا فرس بدینی است کہ در تصور زید عمر و شریک نمی تواند شد
 بخلاف انسان کہ بر زید و عمر و دیگر و خالد و غیر آن نیز صادق
 آید و اعتبار امت معتبر باشد مانند متصف شدن یک فرد

بصفاات متعدد چون قاضی و خوش نویس و شاعر و منشی و
طیب و مهندس و میرفی و کاسب که مصداق آن زید باشد
یا تعدد عکس یک شخص در آینه خانه زیر آ که زید همان
یک زید است که از تعدد آینه عکس او متکثر گشته مانند حاصل
شدن یک جسم در اماکن متعدد در اوقات مختلفه چون
حصول عکس های متعدد در یک مکان در زمان واحد از جهت
مکادی بودن شخص است با هر آینه در آینه خانه و هم چنین ظل یک
بیضه در اذنان مختلفه کثیره بخلاف انسان که مصداق آن زید
و عمر و بکر و خالد و غیر آن اند و هر از روی شخص جدا جدا
باشند نه مثل عکس های متعدده یک شخص که در حقیقت
متحد و یکی بود چه جزئی متکثر نمی تواند شد و جزئی یا حقیقی بود
یا اضافی حقیقی آنکه گذشت و اضافی آنکه از روی نسبت بکلی
دیگر که اذنان بالاتر باشد جزئی نامیده شود و در اصل کلی
باشد چون انسان که نظر بر زید و عمر و کلی است و نظر بر حیوان
جزئی اضافی چرا که انسان تحت حیوان است و حیوان جز و او اگر
نفی حیوان کرده آید هر آینه نفی آن منجر به نفی انسان شود
ازین سبب که انسان حیوان ناطق است لیکن چون انسان
در اصل کلی است جزئی نیست و اطلاق جزئی بر آن از جهت

نسبت او با حیوان است و نسبت را اضافة نیز گویند برای
ان جزئی اضافی نامیدہ شود و فرس و مثل آن چون اسد و غیر آن
ہم جزئی اضافی گفتمی شود و جزئی حقیقی نہ کاسب گردند
مکتسب بخلاف کلی کہ ازان کلی کلی دیگر حاصل می شود و بجزئی
جزئی دیگر حاصل نمی گردد مثلاً عالم باینکہ ہر انسان قادر بر حرکت
ارادیت یعنی جہ ہر چاہے اُد ہر چاہا جاوے حاصل می توان
کرد باینکہ ہر انسان حیوان است و ہر حیوان جسم نامی
حساس متحرک بارادہ یعنی ہر ایک آدمی جانور ہی اور
ہر جانور ایک پناہی کہ برہ کر کمال کو پہنچتا ہی اور صاحب قوت
حس ہی یعنی سنتا ہی دیکھتا ہی سونگھتا ہی چکھتا ہی چھو تا
ہی تا آوازیں برمی بھلی معلوم ہون اور صورتیں اور رنگ جتنے
ہمیں دریافت کرے اور بوی خوش اور بوی بد میں فرق سمجھے اور ہر
چیز کے مزے سے خبردار ہو وی اور سختی اور نرمی اور
گرمی اور سردی سے بے خبر نہ ہی اور چلنے والا ہی ساتھ
اپنے ارادیکے یعنی جہان چاہے و مان جاوے اور جہان نچاہے
و مان نجاوے و آذین کہ ہر حیوان متحرک بارادہ است
دانستہ می شود باسانی کہ ہر انسان قادر بر حرکت ارادیت یعنی جہان
جو انسان چلتا پھرتا ہی اپنے ارادیسے چلتا پھرتا ہی و ہرگز

علم جزئی بجزی دیگر بهم نمی رسد زیرا که علم باینکه زید بلفظی مزاج است مثبت نمی شود ازینکه عمر و بلفظی مزاج است یعنی بهر بھی کهین هو سکتا ہی که مرزا جان کے مزاج کی سردی سے ہیرا تہ کے مزاج کی سردی پر یقین لائیے و کلی ازین سبب کلی نامیدہ شد کہ منسوب بکل است یعنی جزو آن کل است بالاتر ازین مانند حیوان کہ جزو انسان است و اینصورت ہرچہ کل است جزئی باشد و ہرچہ جزا است کلی پس کل بخلاف کلی و جز بخلاف جزئی بود مثل دار کہ باعتبار جدار و سقف و دیگر اجزا خود کل است و باعتبار صادق آمدن بر خانہای بسیار بیرون از شمار کلی و نظریہ شخص ظاہری و تعین صوری یعنی از سبب منسوب بودن بجزو خود موسوم بجزی شد چون انسان کہ بجزو خود حیوان منسوب است ہمچنین حال جزئی حقیقی مثل مرزا محمد و منسارام کہ بجزو خود انسان منسوب ہستند یعنی مرزا محمد انسان مومن است و منسارام انسان کافر جزو اول ہر دو انسان است و انسان کہ کلی است منسوب بکل خود است یعنی مرزا محمد کہ مصداق انسان مومن است و منسارام کہ مصداق انسان کافر است تمام شد بحث کلی و جزئی کہ در اردو نام ان *سنپورن* *داچھوتی* *زیا بود سنپورن کلی است و اچھوتی جزئی حقیقی

است و ایک ایک هم بهمین معنی مناسب تر می نماید بجای فرد
فرد و مصداق و ما صدق علیه را * سچل * گفتن نیکو باشد

**شهر سیوم در تفصیل چار نسبت که در
میانه دو چیز یکی از آنها یافته می شود**
یکی از نسب اربعه تساوی است و آن صادق آمدن چیزی
بر چیزی باشد اگر تساوی از هر دو جانب است یعنی یکی عین
دیگری بود مانند انسان و ناطق که هر چه انسان است ناطق است
و هر چه ناطق است انسان است آنرا تساوی و آن دو چیز
را تساویین نامند و در اردو تساوی واقع شود در پنج
چیز و شش چیز و زیاده از آن نیز مانند سائمه و تین بیسی و
دوتیس و پنزده چوک و چمه دانی و باره پنجه و دیره چالیس
لیکن در اصل اینها هم تساوی در میان دو چیز است جدا جدا
زیرا که هر یک از اعداد مذکور در تساوی باشد است
و در اردو نام تساوی * وهی * باشد مثل * وهی سائمه اور
وهی تین بیسی * و زبان زن سیرتان که القاب شان مرزا
دوهار و داری جاؤن بود سو وهی بجای وهی باشد دیگر تمان و آن
عبارت است از صادق نیامدن یکی بر دیگری چون ماش
و نخود ظاهر است که هیچ نخود ماش و هیچ ماش نخود نباشد

و تباین در اورد و در میان دو چیز بلفظ دوادور * ثابت شود یعنی
 و در اورد و در اورد * بگویند دیگر عموم و خصوص مطلق و ان صادق
 آمدن چیزی تمام بر چیز دیگر باشد از یک طرف چون شصت
 و عدد یعنی هر چیز که شصت است انرا عدد گویند و هر عدد را
 شصت نمی توان گفت مثل چهل و پنجاه بلکه بعضی از عدد
 شصت باشد دیگر عموم و خصوص من وجه و ان صادق آمدن
 یکی بر دیگری بطریق جزئیت باشد نه کلیت مثل جانور و سفید
 زیرا که نه هر جانور سفید است چون اسب سیاه رنگ و فیل و نه هر
 سفید جانور است چون رخت سفید و کاغذ سفید و بعضی
 جانور سفید باشد چون گاو سفید و درین نسبت دو ماده برای
 افتراق آید و یک ماده بنا بر اجتماع چنانچه گذشت و عموم و خصوص مطلق
 و عموم و خصوص من وجه را * اکبری او پنج پنج * و دهری او پنج
 پنج * گفتن زیبا باشد دیگر اینکه هر چه حرف نفی بر ان نیاید عین بود
 چون سائمه و تین بیسی و هر چه حرف نفی در اول ان باشد
 نقیض ان عین گفته شود لیکن در هندی حرف نفی آخر عین آید
 مثل * سائمه نهین بیس همین * و معنی نقیض متباین بودن چیز است
 با هم بنوعیکه این بر ان و آن برین صادق نیاید و در دهری و نیز کمال باشد یعنی
 هرگز و جو و نگیرد تا ابد چون انسان که نقیض ان لا انسان است

مخفی نماید کہ یک چیز را انسان و لا انسان نمی گویند مثلاً سنگ کہ لا انسان
 است انسان نیست و آدمی کہ انسان است لا انسان
 نیست و در دہر دو نیز صحت ندارد مانند اینکه این چیز نہ انسان
 است نہ لا انسان زیرا کہ ہر چہ انسان است لا انسان نیست مثل آدمی
 و ہر چہ لا انسان است انسان نیست مثل سنگ نہ اینکه ہر چہ
 انسان نیست لا انسان ہم نیست مانند سنگ کہ انسان
 نیست لا انسان خود است یا آدمی کہ لا انسان نیست انسان
 خود است بخلاف د و ضد کہ باہم جمع نمی شود لیکن در دہر دو آسان
 باشد مانند اینکه فانی چیز جانور ہی اور پتھر بھی ہی غلط افتد
 چرا کہ ہر چہ جانور است چون گاو سنگ نیست و ہر چہ سنگ
 است چون مرمر جانور نباشد و در دہر دو ہیچ نزاع باقی نماند
 مثل درخت کہ نہ جانور است نہ سنگ با الجہاء نقیض دو کلمہ
 متساوی ہم متساوی باشد مثال ان * جو حائقہ نہیں و وتین سیسی
 بھی نہیں * و در نقیض دو کلی متباین تباین جزئی واقع شود یعنی
 در بعضی مقام باہم جمع نشوند و گاہی جمع شوند مثال ان * بہ چیز پتھر
 نہیں اور جانور بھی نہیں پیر ہی * مثلاً انتھی پتھر نہیں جانور تو ہی
 اور مرمر جانور نہیں پتھر تو ہی در اینجا در میان پتھر ہی
 اور جانور ہی مغایرت واقع است و درین کہ پتھر نہیں اور

جانور بھی نہیں ہر دو جمع شوند و در بعضی مقام در دو نقیض
 دو کلی متباین تباین کلی یافتہ شود چون * ساتھ نہیں * اور تین بیسی *
 کہ باہم متباین است چرا کہ ہرچہ ساتھ نہیں باشد تین بیسی بر ان
 صادق نیاید و ہمچنین بعکس و ہر دو نقیض ان کہ * ساتھ * اور تین بیسی
 نہیں * ہو د نیز چنین باشد زیرا کہ ہرچہ ساتھ باشد بر تین بیسی
 نہیں * اطلاق نیاید و عکس ان نیز چنین ہو دو در دو نقیض عموم
 و خصوص مطلق ہمان عموم و خصوص مطلق آید لیکن انچہ عام
 است بعد اور دن حرف نفی خاص گردد و ہرچہ خاص است ہمیں
 شرط عام شود چون * ساتھ نہیں * اور عد نہیں * تفصیلاً اینکہ ہرچہ
 * عد نہیں * باشد * ساتھ نہیں * نیز باشد بخلاف ہرچہ * ساتھ نہیں *
 باشد * عد نہیں * نہ ہو د مثل پنجاہ و چہل و گاہی در دو نقیض
 عام و خاص مطلق تباین کلی ہم افتد مثل * لفلک * و ششی *
 مثال ان در اردو * جو فلک نہیں ووشی ہی * باشد مانند عناصر
 و ارواح و عقول عشرہ * اور بعضی ششی فلک نہیں نہیں * مثل
 فلک و دو نقیض ان کہ لاششی و فلک باشد متباین یکد یگر است
 مثال ان * جو ششی نہیں ہی وہ فلک نہیں * اور جو فلک ہی ووشی
 نہیں نہیں * و دو دو نقیض عام و خاص من وجہ نیز تباین جزئی و کلی
 ہر دو ثابت شود اما تباین جزئی انست کہ در * جانور نہیں * اور

پتھر نہیں * بہ ثبوت رسید چون پتھر کہ جانور نہیں باشد نہ پتھر
 نہیں و اسب کہ پتھر نہیں باشد نہ جانور نہیں و درخت کہ پتھر نہیں
 و جانور نہیں مرد و باشد اما تباین کلی آذست کہ ہر گاہ آخر * جانور نہیں *
 * و پتھر نہیں * کہ میانہ مرد و عموم و خصوص من وجه مستحق است
 نظر بد رخت نفی بعد نفی افزودہ مرد و را * جانور نہیں نہیں * و پتھر
 نہیں نہیں * ساختہ لا محالہ نسبت تباین کلی ظاہر خواہد شد زیرا کہ
 چون * جانور نہیں * و پتھر نہیں * را دو عین قرار دادیم نقیض انرا کہ
 * جانور نہیں نہیں * و پتھر نہیں نہیں * باشد بانفی نفی جانور و پتھر ساختن
 احسانت عین را در اردو * اصل * و نقیض را * اگر انمیل *
 و ضد را * دہرا انمیل * باید گفت

شہر چہارم در کشادن بند نقاب از چہرہ کلیات خمسہ

اول اینہاجنس است و ان مفہومی است کہ اطلاق یابد بر جمع
 کثیر مختلف در حقایق مثل حیوان کہ بر انسان و فرس و اسد
 و دیگر جانوران اطلاق ان صحیح باشد بخلاف انسان کہ بایک
 حقیقت یعنی حیوان ناطق خصوصیت دارد دوم نوع
 و ان مختص بیک حقیقت باشد مثل انسان یا فرس ظاہر است
 کہ انسان سوای افراد حیوان ناطق بر چیز دیگر صادق نیاید